

Михайло Шкурка

## РОМАНС Є. П. ГРЕБІНКИ “ОЧІ ЧОРНІ”: ПОВЕРНЕННЯ НА ІСТОРІЧНУ БАТЬКІВЩИНУ

165-річчю романсу “Очі чорні” присвячується

Український романс... Як захоплюють ці зворушливі музично-поетичні твори! Світлі почуття закоханих, їхня вірність, здобутки та розчарування на життєвій дорозі – далеко не повний перелік сюжетних ліній старовинних українських романсів.

Виповнюється 165 років з часу виходу у світ романсу на слова видатного українського письменника Євгена Павловича Гребінки “Очі чорні”. За своїм сценічним довголіттям і популярністю цей твір справедливо вважають патріархом романсового жанру. Для нього не існує державних кордонів: романс лунає зі сцен України, Росії, Польщі, Словаччини, Румунії, Італії, Іспанії, інших країн Західної Європи. А перетнувши Атлантику, набув поширення й на Американському континенті.

У ці ювілейні дні дозволимо собі більш ґрунтовно висвітлити історію романсу – в його поетичному, музично-супроводжувальному та вокально-пісенному аспектах.

### Поетика романсу: присвята

Що ж спонукало Євгена Павловича написати такий ліричний і водночас сповнений смутку та гніву вірш, який згодом став відомим далеко за межами України романсом? Для пошуку відповіді на це запитання скористаємося порадою французьких філософів: “*chercher la femme*” – шукайте жінку.

На життєвій дорозі Гребінки в різний час зустрілося двоє дівчат, яких він покохав [7, т. 1, с. 329–332]. Перша – сестра Миколи

Новицького, однокласника за Ніжинською гімназією вищих наук князя Безбородька – Мар’яна. Позналилися вони влітку 1831 року в саді її батька в селі Снітин Лубенського повіту Полтавської губернії.



Є. П. Гребінка.  
Портрет роботи  
А. М. Мокрицького, 1840 р.

Кількаденне перебування Євгена в Снітині, прогулянки з Мар’яною парком, тривалі доброзичливі розмови в колі її сім’ї та друзів докорінно змінили душевний стан учораšnjого гімназиста. “Неужели это любовь? Неужели меня посетило это неразгаданное, таинственное, святое чувство, чувство, возвышающее человека до невозможности, сила, хранящая весь мир...”, – запитує він себе. І тут-таки відповідає: “Да, это ты, любовь! Это ты, желанная гостья! ...я даже никогда не решусь написать имя ее. Кто знает будущее? Может быть, чей-нибудь взор оскорбится, читая это имя.

Оно всегда в душе моей” [1, т. 1, 450–452]. Так про ті перші зустрічі з Мар’яною згадуватиметься пізніше – в документальній повісті “Записки студента”.

Потім були проводи на військову службу, повернення в Убіжище; весь цей час Мар’яна залишалася для Гребінки коштовним оберегом.

Але Євгенові необхідно було обирати майбутнє. Мешкати на хуторі означало втратити талант письменника, який розквітнув ще в Ніжинській гімназії [9, с. 44–51]. Їхати до міста вагався, адже це могло означати втрату коханої. Нарешті, після зустрічі на Пирятинщині із земляком Василем Івановичем



Григорівичем – відомим мистецтвознавцем, конференц-секретарем Академії мистецтв, Гребінка вирішує їхати в Петербург з надією, що через кілька років, як “стане на ноги”, знову зустрінеться з Мар’яною – вже назавжди. У день від’їзду Євгена до столиці вони довго гуляли парком, берегом тихоплинної Сули, обмінялися обручками, заприсяглися вірно чекати одне одного [1, т. 1, с. 456–457].

У С.-Петербурзі Євген Павлович приїхав на початку 1834 року, а вже першого лютого його призначили на посаду канцелярського службовця Комісії духовних училищ. Гребінка розпочав активне листування з братом Мар’яни – Миколою Новицьким. До нас дійшло тринадцять листів, написаних у період з 16 листопада 1831 р. до 13 грудня 1841 р. Перші сім років листування свідчать про щирі почуття Євгена до Мар’яни. Але 1837-й став для закоханих роком прикрих випробувань. Не витримавши спокуси місцевого багатія, Мар’яна порушила дану нею клятву і вийшла заміж [1, т. 2, с. 559–609].

Незважаючи на це, Євген у листі до Новицького від 9 жовтня 1837 року просить “кланяться сестрице и ее мужу”. Приязнь стосунків все ще зберігається. У цьому ж листі Гребінка пише: “Целую милые ручки (Мар’яни – М. Ш.), сработавшие картинку, которую я получил, она для меня очень дорога”, і закінчує своє послання словами, взятими з поезії К. Батюшкова “Мой гений”:

*О, память сердца, ты милей  
Рассудка памяти печальной...*

Далі настає якась невизначеність між Гребінкою і Новицькими. 1841 року журнал “Отечественные записки” опублікував повний текст “Записок студента” – своєрідний щоденник літератора. І хоч у ньому й зашифровані імена героїв, дати подій, а все ж простежуються постаті Євгена та Мар’яни. У зв’язку з цим між Гребінкою і Миколою виникло серйозне непорозуміння. Щоб хоч якось залагодити конфлікт, Євген Павлович 12 травня 1841 року надіслав із Петербурга лист-відповідь Новицькому, у якому, зокрема, зазначив: “Письмо меня очень удивило и сильно огорчило... и еще, приноровлять к лицу, которое по своей доброй и благородной душе было и остается для меня навсегда драгоценнейшим предметом в мире... Как ты мог подумать, что я мстил твоей сестре!!!”

Проте намагання Євгена залагодити конфлікт марні. Він тяжко переживає розрив із коханою. Відпуску 1841 року проводить в Убіжищі. Після душевних потрясінь і

майже двомісячної хвороби в столиці, продовжує лікування на хуторі. Повернувшись до Петербурга, востаннє звернувся до свого гімназійного товариша листом від 13 грудня 1841 року зі спробою порозумітися. Та зміст і тон листа підтвердив – стосунки з Мар’яною втрачені остаточно. Адресант закінчив лист словами: “До свидания, пиши, пожалуйста, да не такие желчные письма...”. Це перший випадок за десять років листування з Новицьким, коли Євген не передав вітання його сестрі.

Літо 1842 року Гребінка проводить в Убіжищі. Можна уявити його душевний стан: відомий у Петербурзі й Україні письменник, має пристойну посаду в столиці, виконав батьків заповіт вивести в люди менших братів і сестру Людмилу, а проте – не спромігся на щастя в особистому житті!.. Кохана, з якою присягалися навек бути разом, зрадила. Що далі?

Він вирішує запропонувати руку й серце землячці з села Рудка Пирятинського повіту Марії. З нею познайомив його названий брат Лев Свічка. Повернувшись до Петербурга, листом від 7 жовтня 1842 року прохає Свічку: “Сделай милость, брат Лев, узнай, так, знаешь, стороною (тебя не учитъ стать), отдали бы за меня панночку с чудесными глазами... Куда это было бы хорошо! ...а то, ей-богу, женюсь на кацапке, тогда прощай Малороссия!..”

Зміст цього листа опосередковано свідчить про те, що Євген і Марія були вже знайомі, але їхні заручини з незрозумілих причин відкладалися. Тільки 25 червня 1844 року в листі до Свічки читаємо: “... наконец наше дело, которое мы с тобой знали три года, кончилось – и я сговорен, и обручен с Марией Васильевной Ростенберг, 30 числа этого месяца мы венчаемся и уезжаем в Петербург”.

Через півтора року в молодого подружжя народилася дочка Надійка. На жаль, здоров’я Євгена Павловича з кожним днем погіршувалося, а 3 грудня 1848 року він помер.

Документальні свідчення про взаємини Євгена з Марією до нас практично не дійшли (крім окремих зауваг у двох листах до Лева Свічки). Лише через кілька років подружнього життя поет відкрив своє ніжне серце коротким віршем “В альбом жене” [1, т. 1, с. 463–464]. Проте написано його було вже після публікації “Чорних очей” (1843) [2, с. 57]. А отже, виходить, передісторія твору, що став відомим романом, – болісне переживання розриву з першою коханою – Мар’яною Новицькою?.. Минуло більше півтора століття з дня публікації вірша і появи роману, але не вщухає полеміка між дослідниками та шанувальниками творчості нашого





земляка щодо питання, кому присвячений романс [13, с. 82–85, 88–90]. В автографі жодної вказівки нема.

Звернімося до канонічного тексту твору. Як на мене, це вірш-спогад, адресований коханню, якого вже не повернути, яке не виправдало сподівань на майбутнє. Втрачаючи кохану, Гребінка пише:

*Ох, недаром вы глубины темней!  
Вижу траур в вас по душе моей,  
Вижу пламя в вас я победное,  
Сожжено на нем сердце бедное.*

Видатний російський співак Федір Шаляпін трохи змінив цю строфу, заразом поглибивши душевні переживання, викликані втраченою коханою. Ось його варіант:

*Не встречал бы Вас, не страдал бы так,  
Я бы прожил жизнь, улыбаючись,  
Вы сгубили меня, очи черные,  
Унесли навек мое счастье!!!*

Особлива трагічність долі ліричного героя передана заключними рядками, що зауважив і видатний російський композитор Сергій Рахманінов. Тут варті уваги спогади сина Шаляпіна, опубліковані в збірнику “Памяти Рахманинова” (Нью-Йорк, 1946) про одну дружню вечірку на підмосковній дачі за участю Федора Івановича. О другій годині ночі, коли гості готувалися йти на відпочинок, той, сповнений обурення, зупинив усіх: “Куда это вы? Подождите, мы с Сережей (С. В. Рахманиновим – М. Ш.) сейчас вам покажем!”<...> Рахманінов сів за рояль, а Шаляпін почав співати – багато, насамкінець, на прохання Рахманінова, – його улюблений романс “Очі чорнії”. Уранці, коли гості ще спали, згадувала Євгенія Сомова, Сергій Васильович зустрів її в саду. Хоч позаду була безсонна ніч, обличчя його випромінювало радість: “Как Федя меня вчера утешил!.. Заметили ли вы, как изумительно он произнес: “Вы сгубили меня, очи черные?” Мне теперь хватит этого воспоминания по крайней мере на двадцать лет” [14, с. 380].

Незважаючи на розлуку з коханою, поет не нарікав на свою долю, а закінчив вірш словами подяки за прекрасні дні минулого:

*Все, что лучшего в жизни Бог дал нам,  
В жертву отдал я огненным глазам.*

Отже, є всі підстави стверджувати, що поезію “Чорнії очі” Є. П. Гребінка присвятив своєму першому коханню – Мар’яні Михайлівні Новицькій.

#### Галас навколо авторства романсу

“Очі чорнії” – це класика. Зважаючи на популярність романсу в усьому світі, деякі

“знавці-культурологи” впродовж десятиліть майстерно прагнули стерти із свідомості людей правду про істинного автора твору.

Для досягнення поставленої мети ще з початку минулого століття почали доповнювати текст вірша Гребінки все новими й новими куплетиками, які за своїм змістом часто не мали нічого спільного з авторським задумом. Особливо одіозним є включення до класичного тексту фрагментів, даруйте за вислів, “кабацкого толку”, як-то: “Скатерть белая залита вином, все гусары спят непробудным сном...” або: “По обычаю Петербургскому, по обычаю чисто русскому, мы не можем жить без шампанского...” тощо.

Дивно, що деякі вельми поважні сучасні співаки Росії (навмисно, через повагу до них, не називаю прізвищ), виконуючи романс, проспівують і ці “кабацкие” покручі. Якщо ж комусь із виконавців ой, як хочеться озвучувати такі чужорідні строфи, то нехай відверто скажуть, що авторство їх належить не Гребінці, а російським піснетворцям. Можемо тут рекомендувати їм скористатися досвідом відомого поміщика з села Качанівка Чернігівської губернії Г. С. Тарновського, який вважав себе високим знавцем музики. Коли до нього приїздили знамениті персони, то за обідом – під час виконання власним оркестром поміщика симфонії Бетховена – він раптом підніс палець і звертався до гостей: “А ось це місце... гм... вставив я”. І потім самовдоволено додавав: “Гм... так... ми і Бетховена поправляємо” [4, с. 28].

Поряд із вульгаризацією тексту, досі триває цілеспрямована фальсифікація авторства романсу. Так, 2001 року в московському видавництві “МАИ” вийшла книга О. А. Уколової та В. С. Уколова “Распятый на арфе. Судьба и творчество Николая де Витте”, автори якої твердять, що слова романсу “Очі чорнії” належать не Гребінці, а цьому маловідомому композиторові [12, с.122–126, 327–329]. Не можна серйозно сприймати наведені Уколовими аргументи: мовляв, Гребінка не мав трагічних зламів в особистому житті, коханні, а його поетичний талант, талант письменника не міг створити такий шедевр тощо.

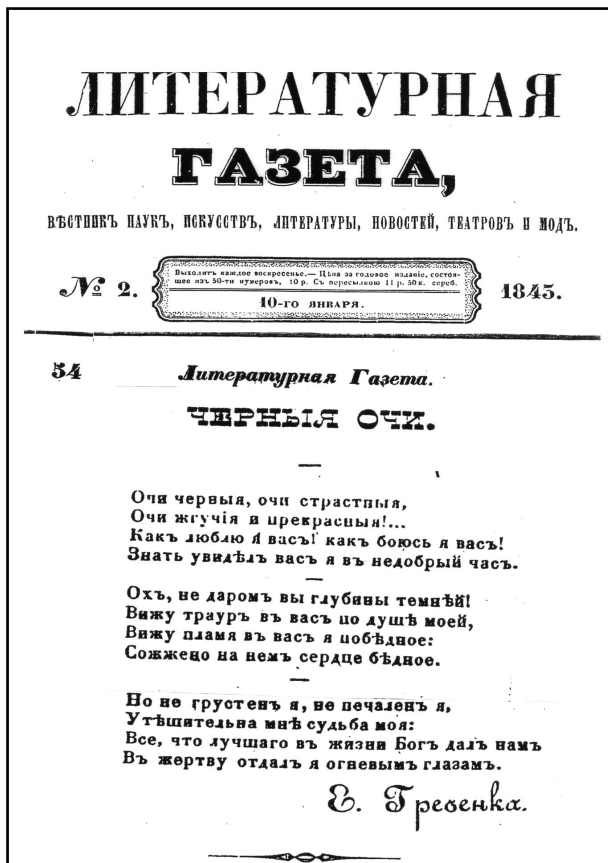
Хочу спитати, а романси “Помню я еще молодухой была”, “Не можна, мамо, не любя любить”, “Казак на чужбині”, “Українська мелодія” та інші – це хіба не свідчення високого рівня майстерності Гребінки-поета? До того ж усі твори були опубліковані, а деякі





і співалися, ще за кілька років до публікації славнозвісного вірша “Чорні очі”.

Слід наголосити, що поезія Гребінки ще за життя автора активно привертала до себе увагу видатних композиторів, співаків, диригентів. Так, майже одразу після публікації



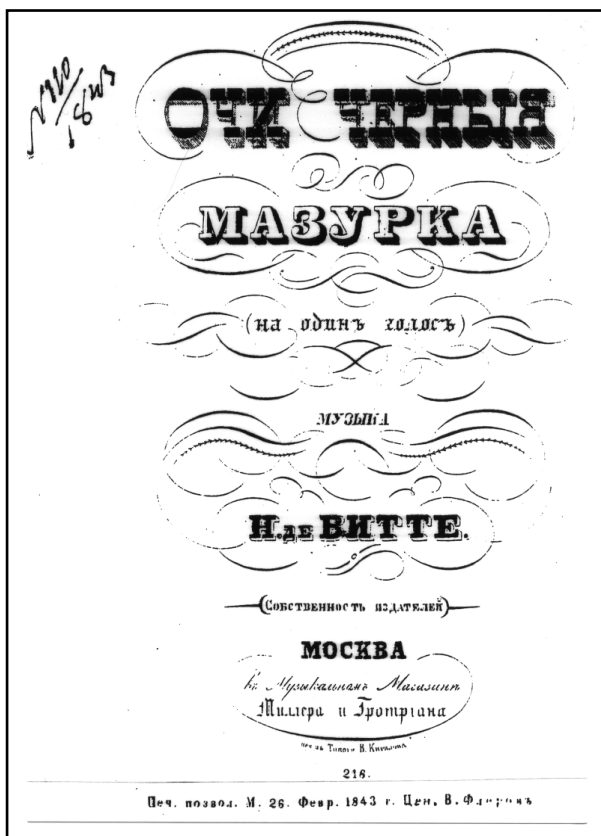
Автограф вірша Є. П. Гребінки “Черные очы”, вперше опублікований в “Литературной газете” від 10 січня 1843 р.

вірша “Казак на чужбині” (1838) російський композитор і хоровий диригент Гаврило Якимович Ломакін написав до нього музику. Це був один із перших романсів на слова Гребінки [6, т. 3, с. 318–319]. Лірикою поета-українця захоплювалися славні російські співаки. Наприклад, 1910 року московська фірма “Граммофон” випустила платівку із записом пісні на слова Гребінки “Помню я еще молодухой была” у виконанні Надії Плевицької – співачки, майстерність якої високо поцінував Шаляпін. Плевицька довго зберігала дорожню світліну з дарчим написом: “Моему родному Жаворонку, Надежде Васильевне Плевицкой, – сердечно любящий её Ф. Шаляпин” [6, т. 3, с. 84, 93–94, 301–302]. Чи це також не є свідченням високої майстерності Є. Гребінки як поета, шанувальника народної пісні та романсової тематики?

Словом, коли замовним товкмачам, зокрема авторам книги “Распятый на арфе”, бракує доказів, аби споганити наших національних геніїв, вони вдаються до остаточного аргументу: “Не может быть, потому что быть не может”. Або ще пробують ... переписати історію: 2007 року в Москві у видавництві “ЭКСМО” вийшла книга “Очи черные. Старинный русский романс” (автор-упорядник В. Д. Сафошкін). Назва книги говорить сама за себе [10]. Ось так, поступово, крок за кроком, здійснюється “прихватація” нашої культурної спадщини.

### Музичний супровід романсу

Окресом романсу – його музичний супровід. Першим автором музики до романсу “Очі чорні” на слова Гребінки був російський композитор і поет голландського походження Микола де Вітте. Він народився в Петербурзі 1811 року. Згідно з сімейною традицією хлопчика віддали на навчання в Пажеський корпус. Після закінчення навчального закладу він захопився грою на арфі та поетичною творчістю, зокрема російськими та циганськими романсами.

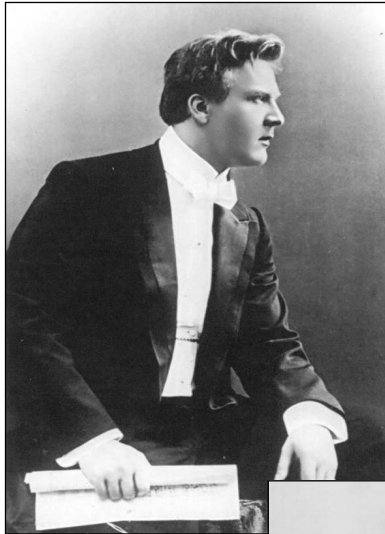


Титульна сторінка першого видання музики М. де Вітте до романсу “Очі черные” (26.02.1843 р.)





На початку 1843 року виходить друком вірш Гребінки, а 26 лютого 1843 року де Вітте отримує від Цензорського комітету дозвіл на публікацію нотного розпису музики до мазурки (як указано в оригіналі) “Очі чорнії” [8, с. 1–7]; у квітні того ж року ноти мазурки де Вітте з’являються в продажу в московському магазині Міллера і Гротграна.



Шаляпін Ф. І.  
(1873—1938)

На титульному листі мазурки зазначено, що авторство музики (підкреслюю, лише музики) належить де Вітте. Про використання в нотному розписі вірша Гребінки “Чорнії очі” не вказано. Але і так зрозуміло, що в подібних спірних ситуаціях авторство належить тому, хто перший опублікував (оприлюднив) художній твір. До того ж, сам де Вітте не наполягав на авторстві тексту.

Як відомо, варіант музики де Вітте не витримав випробування часом і не прижився в Росії. Минуло не одне десятиліття, поки музикознавці і співаки сприйняли новий мотив романсу “Очі чорнії”, який існує й сьогодні. Його автор – Ф. Герман.

Кожен із визнаних виконавців-співаків вважав за необхідне внести щось індивідуальне до музичного супроводу романсу. З’явилися різні музичні обробки твору, зокрема Гердаля. Та попри все у його виконанні, навіть у джазовому варіанті видатного американського трубача-віртуоза, співака Луї Армстронга, зберігається класичний лейтмотив мелодії.

#### Романс успішно долає державні кордони

У другій половині XIX століття романс набув значної популярності. Його виконували в літературних і музичних салонах, столичних камерних концертах, ресторанах тощо. Поширенню твору сприяли й циганські

хорові колективи, визнавши його за свій. На жаль, через відсутність в позаминулому столітті технічних засобів запису звуку, живе звучання романсу до нас не дійшло. І лише на початку XX століття з відкриттям надійного способу відтворення та збереження звуку почалося широке розповсюдження твору. Спеціалізовані компанії та фірми звукозапису розвинутих країн світу – такі як “Еміль Берлінерс Грамофон” (Німеччина), “Колумбія Фонограф Компані” (США), “Брати Пате” (Франція), “Сирена Рекорд” (Польща), “Метрополь Рекорд” (Росія) тощо – в жорсткій конкурентній боротьбі спішили заволодіти вельми прибутковим бізнесом – виробництвом мільйонними тиражами грамплатівок і технічних засобів їх програвання [3, с. 59–68, 75, 105–108].

Одними з перших дореволюційних виконавців романсу, записаними на платівку, були Федір Іванович Шаляпін і Михайло Іванович Вавич.

1910 року московська фірма “Пишущий Амур” випустила грамплатівку із записом романсу у виконанні Шаляпіна. Відчувається, що співак, як ніхто інший, перейнявся глибинною суттю поезії твору: його голос сповнений гніву та докору дівчині за загублену долю ліричного героя [15].

Фонограма останньої строфи романсу у виконанні Шаляпіна:

*Вы сгубили меня, очи черные,  
Унесли навек мое счастье, –*

вражаючи.

Після 1917 року новітня влада Росії вважала, що романс як жанр музично-пісенної творчості не відповідає революційним ідеалам більшовиків. Такі твори виключали з репертуару театрів. Співаки-романсисти або емігрували за кордон (Ф. Шаляпін, Н. Плевицька, Ю. Морфессі, С. Вертинський, П. Лещенко), або ж переорієнтувалися на пролетарську культуру. У представників першої хвилі післяреволюційної еміграції з Росії панувала розгубленість, ностальгія за втраченою батьківщиною – цим настроєм особливо гармоніював романсовий жанр. “Очі чорнії” зазвучали спочатку в країнах близького західного зарубіжжя, згодом слава романсу дійшла до Парижу.



Вавич М. І. (1881—1931)





Збереглися рідкісні зарубіжні грамплатівки із записом романсу 30–40 років минулого століття у виконанні Пола Негрі (фірма “His Masters Voice”), Люсіни Арської (Муза “Polskie Nagrania”), Наташі Попович (Radio-televizije, Beograd), Алли Боянової (“Electrocord”, Румунія) [5, с. 95–99; 15].

У роки хрущовської відлиги романс “Очі чорнії” знову набув великої популярності. Він зазвучав по радіо й на телебаченні у виконанні народних артистів СРСР Бориса Штоколова, Миколи Сліченка, Йосипа Кобзона, інших провідних співаків радянської естради [15].

Повсюди романс почував себе впевнено, особливо, коли його виконували такі всесвітньо відомі співаки й музиканти, як тріо тенорів – Паваротті, Доминго й Карерас, Хуліо Іглессіас, Луї Армстронг [15].

Важко переоцінити внесок у збереження та популяризацію української і російської народної пісні та романсу наших філофоністів-колекціонерів грамофонних платівок. Завдяки їхній невтомній праці ми і тепер можемо насолоджуватися грою видатного українського композитора М.В. Лисенка, чути голос незабутніх Лесі Українки й Оксани Петрусенко, захоплюватися романсом “Очі чорнії” у виконанні провідних митців – неперевершених Шаляпіна, Вавича та ін. Назвемо поіменно цих безкорисливих зберігачів нашої культурної спадщини – кияни Віталій Петрович Донцов, Юрій Олексійович Кузьменко, Анатолій Іванович Железний, Юрій Вікторович Москаленко та ін. Низький уклін Вам і глибока шана!

#### Повернення романсу на батьківщину

Ніхто, навіть маститі музикознавці, не дадуть відповіді на запитання, а скільки тисяч разів романс “Очі чорнії” звучав і продовжує звучати на великих та малих сценах світу? Та я впевнений, що жодного разу і до сьогодні його не чули рідною мовою поета. Не випадково, адже з відомих причин авторський текст романсу був вимушено опублікований Євгеном Гребінкою по-російськи.

І лише 22 грудня 1998 року в газеті “Хрещатик” київський журналіст, поет і перекладач Юрій Татаренко вперше подав свій переклад канонічного тексту романсу українською мовою:

*Очі чорнії, аж палаючі,  
Очі пристрасні та жадаючі!  
Як люблю я вас! Як боюся вас!  
Певно, стрів я вас у недобрій час.*

*Темний погляд ваш –  
як морська глибіння.  
По душі моїй в нім жалоби тінь.  
Бачу племіння я переможний в нім:  
Серце спалено у вогні страшнім.*

*Та жону журбу і печаль свою.  
На мою судьбу я не ремствую,  
Найдорожче все,  
що Господь дав нам,  
Я пожертвував огняним очам [11].*

У ці ювілейні дні “Очі чорнії” зголосився вперше виконати рідною мовою український співак і композитор-гітарист Ігор Петрович Якубовський.

Знаний у всьому світі романс нарешті повертається на батьківщину свого автора – Євгена Гребінки і звучатиме віднині батьківською мовою поета.

Привітай же, Україно, свою рідну пісню!

#### Література

1. Гребінка Є. П. Твори: У 3 т. / Є. П. Гребінка. – К.: Наукова думка, 1980–1981.
2. Гребінка Е. П. Черные очи / Е. П. Гребінка // Литературная газета. – 1843. – 10 января.
3. Железний А. Наш друг – грампластинка. Записки колекціонера / А. Железний. – К.: Музыка Украина, 1989.
4. Жур П. Літо перше. З хроніки життя і творчості Тараса Шевченка / П. Жур. – К.: Дніпро, 1979.
5. Кузьменко Ю. Ескізи до історії України / Ю. Кузьменко. – К.: Пульсари, 2001.
6. Ломакин Г. Музыкальная энциклопедия / Г. Ломакин. – М.: Советская энциклопедия, 1976.
7. Модзалевский В. Малороссийский родословник / В. Модзалевский. – К., 1908.
8. Н. де Витте. Очи черные / Н. де Витте. – М.: Типография В. Кириллова, 1843.
9. Самойленко Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії / Г. Самойленко, О. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, Аспект-Поліграф, 2005.
10. Сафошкин В. Очи черные. Старинный русский романс / В. Сафошкин. – М.: ЭКСМО, 2007.
11. Татаренко Юрій. Нехай цей романс звучить і рідною мовою поета / Юрій Татаренко // Хрещатик. – 1998. – 22 грудня.
12. Уколова Е., Уколов В. Распятый на арфе. Судьба и творчество Николая де Витте / Е. Уколова, В. Уколов. – М.: МАИ, 2001.





13. Цибаньова О. Євген Гребінка: [серія біографічн. тв., вип. 18] / О. Цибаньова. – К.: Молодь, 1972.

14. Шаляпин Ф. Страницы из моей жизни / Ф. Шаляпин. – Пермь: Пермское книжное издательство, 1965.

15. Дискографія. Колекція грамофонних записів романсу “Очі чорні” (колекція київських фі-

лофоністів В. П. Донця і Ю. О. Кузьменка) у виконанні відомих вітчизняних і зарубіжних співаків і музикантів: Ф. Шаляпіна, М. Вавича, В. Агафонова, П. Виноградова, С. Данилевського, Й. Кобзона, М. Сліченка, Б. Штоколова, Л. Арської, А. Боянової, Н. Попович-Швелідзе, Пола Негрі, тріо тенорів – Паваротті, Доминго, Карераса, Хуліо Іглессіаса, Франсіса Гоїа – (гітарист), Луї Армстронга.

